

Bányai Viktória – Frojimovics Kinga

Orthodox és neológ határhúzások Irányzatok meghatározásai emlékezések tükrében

A zsidóság megváltozott gazdasági, társadalmi és jogi helyzete, illetve a részben ezekre reflektáló új szellemi irányzatok megjelenése nyomán elinduló szétfejlődés a 19. század középső harmadában már jelentősen éreztette hatását a magyarországi zsidó közösségekben, melynek eredményeként – mint ez közismert – az 1868/69-es kongresszus alatt és után, az 1870-es évektől új szervezeti keretekbe, két, illetve három irányzatba rendeződött: kongresszusi (neológ), orthodox és statusquo ante irányzatba.¹ Az irányzatok hivatalos képviselőinek, véleményformálóinak és írástudó tagjainak megnyilatkozásait, ideológiai harcait, sajtóvitáit a korábbi szakirodalom elég alaposan feldolgozta,² azonban a mindennapi emberek megéléséről sokkal ritkábban esik szó. Éppen ezért kutatásunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes irányzatokhoz tartozó családokban és közösségekben felnövő, semleges értelemben

-
- Bányai Viktória, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa: banyai.viktoria@tk.hu, Frojimovics Kinga, történész, levéltáros, Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien: kinga.frojimovics@vwi.ac.at

A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, a K 143231 azonosító számú *Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig* című „OTKA” projekt keretében készült.

- 1 A szakadás történetének klasszikus bemutatása Jakov Katz: *Végzetes szakadás*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999. Az irányzatok későbbi szervezettörténetét és statisztikai bemutatását lásd Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950*. Budapest: Balassi, 2008.
- 2 Csak néhányat említve a terület fontos munkáiból az előző jegyzetben idézettekén túl: Silber, Michael K.: Az ultraorthodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Uő (szerk.): *Magyar zsidó történelem - másképp. Jeruzsálemi antológia*. Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő Kiadó, 2008. 213–282; Lupovitch, Howard: Between Orthodox Judaism and Neology: The Origins of the Status Quo Movement. *Jewish Social Studies*, NS. 9, No. 2 (Winter, 2003), 123–153. DOI: <https://doi.org/10.1353/jss.2003.0014>; Prepuk Anikó: *Befogadás mint öndefiníció: A neológ zsidó identitás sajátosságai az emancipáció után az izraelita sajtó tükrében*, Habilitációs dolgozat, Debrecen, 2014; Turán Tamás: Neológ ideológia. In: Peremiczky Szilvia et al. (szerk.): *Schweitzer József emlékezete*. MAZSIHISZ: Budapest, 2016. 45–54.

vett *am ha-arecek*³ hogyan határozták meg, mit is jelentett az, hogy egyik vagy másik irányzathoz tartoztak. Milyen vallási vagy épp kulturális, életmódbeli szempontokat éreztek hangsúlyosnak, amikor ezt bemutatták? Milyen szembeállításokat tartalmaznak az általuk adott definíciók, kik szolgálnak viszonyítási pontként? Mennyire egységesek és állandóak, vagy épp nagyon is helytől függőek az irányzatok szerinti önmeghatározások?

Azt tapasztaltuk, hogy a széles merítésű, laikusokat is megszólaltató egodokumentumok közül azokban szerepelnek leginkább az általunk keresett elemek, ahol egy interjúban, a helyzetből adódóan – egy ezekben a viszonyokban járatlan személy számára – szükséges volt az interjúalanynak értelmeznie, hogy mit is jelentett a neológ, a statusquo ante vagy az orthodox jelleg. Egyik merítésünk egy magyarországi kutatók által kevéssé használt forrásanyag, a Yad Vashem dokumentációs projektjében készült, döntően héber nyelvű interjúgyűjtemény volt. Ezek között is elsősorban az 1990-es években rögzített emlékezésekben találtunk értelmező részleteket, mivel ezekben már Izraelben született, a magyarországi zsidóságról kevesebbet tudó interjúkészítők dolgoztak. Ezekben a szituációkban az emlékezőnek, aki jellemzően gyerekként-fiataalként volt egy közösség része, belülről ismerve azt, azonban nem szükségszerűen definiálva vagy lajstromozva a jellemzőit, egy kulturális „fordítást” is végre kellett hajtania, hogy a külső személy számára érthetővé tegyen bizonyos jelenségeket. Ehhez mindkét nyelvben, és még inkább mindkét kulturális közegben jártasnak kellett lennie. Egy példával megvilágítva ennek nehézségét: egy debreceni születésű, a statusquo ante közösséghez tartozó emlékező, Joel Feldmann (Lajos) egy héber nyelvű videóinterjúban megemlítette, hogy a körülmetélése az ottani szefárd imaházban történt, majd hozzátette, hogy nem biztos benne, hogy a „szfaradi” ebben az esetben ugyanazt jelenti, mint amit Izraelben értenek rajta.⁴ Valóban nem ugyanazt jelenti. Izraelben a nem askenázi, főként nem európai országokból származó zsidókat nevezik így, míg Debrecenben a szefárd imarend szerint imádkozó haszidokat jelentette.

3 *Am ha-arec* (= 'a föld népe') tórai értelemben (3Móz 4,27) laikus közember. A rabbinikus irodalomban – a tanult réteggel való szembeállításban – gyakran pejoratív felhangot kap a kifejezés (tudatlan, bunkó), itt azonban nem abban az értelemben használjuk.

4 YVA O3/2951 Videóinterjú, 2000, <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3765371> (4:50–5:10 között) (letöltés ideje: 2024.11.17.).

Hasonló fordítási-értelmezési szükséglet jelentkezik a Shoah Foundation (*Visual History Archive*) Egyesült Államokban készített interjúiban, illetve részben a Centropa Alapítvány által magyar nyelven, Magyarországon, de az előzőeknél még később, vagyis még nagyobb időbeni távolsággal készített életútinterjúkban. Ezekből a forrásokból is válogattunk példákat. Példáink, épp egyediségük miatt, nem feltétlenül reprezentatívak, és a rendelkezésünkre álló terjedelem miatt több fontos téma – névmagyarosítás, kitérések, vegyes házasságok, lakóhelyváltogatás, nem zsidó környezettel való kapcsolat, politikai magatartás – csak érintőlegesen vagy egyáltalán nem jelenik meg bennük, de úgy látjuk, hogy bizonyos tendenciákat egyértelműen kirajzolnak.

Szabályzatok és következményeik

Kérdésfeltevésünk létjogosultságát részben az adja, hogy az egyes irányzatok hivatalos szabályzatai jelentős mozgásteret adtak / hagytak ezekben a vonatkozásokban. A neológia és az orthodoxia hivatalos szervezeti szabályzata három lényegi pontban tért el egymástól: a hitközség meghatározásában, a szervezeti egységének a kérdésében, illetve a rabbi szerepkörében. Mindhárom pont a két irányzat felfogása közti alapvető eltérésből ered, abból tehát, hogy szűken „vallásként” vagy az élet minden területét szabályozó normarendszerként definiálják a judaizmust, avagy mi tekinthető már valláson kívül eső kulturális vagy esztétikai kérdésnek, illetve létezhet-e egyáltalán olyan, ami a normarendszer érvényességi körén kívül esik. A hitközség meghatározása tekintetében a neológ szabályzat így fogalmazott:

A magyar és erdélyhoni izraelita hitközségek kizárólag hitközségek, a szokásos izraelita istentiszteleti, szertartási, oktatási és jótékonyági intézeteknek kebelökben fentartása és azoknak alkalmas tisztviselők általi vezetése és kezeltetése céljából.⁵

A definícióban a szűkítésre kell figyelni: „a hitközségek *kizárólag hitközségek*”, vagyis nem terjeszkednek túl az élet más területeire. Olyan szervezet, amely kielégíti a Mózes-hit híveinek vallási szükség-

⁵ *A magyar és erdélyhoni izraelitáknak 1868–69-dik évi egyetemes gyűlésen alkotott szabályzatok és hozott határozatok.* Pest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869. 1. §.

letét, és ennek adminisztratív keretet ad. Ezzel szemben az orthodox szabályzat halakhikus alapra hivatkozva határozta meg a hitközséget:

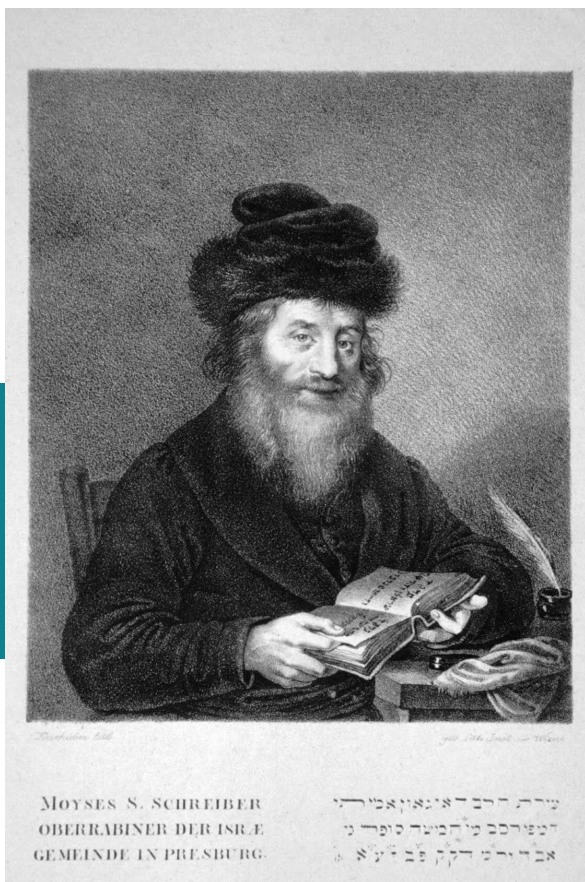
Az autonom hittörvényhű zsidó hitközség az egyének önkéntes egyesülése által alakul testületté avégre, hogy mindazon intézményeket létrehozza és fenntartsa, továbbá mindazon tisztviselőket szerződtesse és díjazza, melyekre a Schulchan-Aruchba iktatott hittörvények értelmében szüksége van.

[...] Ezen hitközségeknek [...] el kell készíteniök helyi szabályzataikat, melyeknek sem a Schulchan-Aruch, sem a jelen szervező szabályzat, sem az állami törvények határozmányaival ellenkezniök nem szabad. Az olyan hitközségi előljáró, vagy bármely más tisztviselő, ki a hitközség intézményeinek, vagy szokásainak a Schulchan-Aruchhal össze nem egyeztethető megváltoztatását indítványozza nyilvánosan, ez által rögtön elveszti hivatalát.⁶

A Sulhan arukh alapján állás hangsúlyozása egy zsidó életvitelét teljes egészében meghatározó vallástörvényt helyez a fókuszba. Érdeemes figyelni azonban arra, hogy a Kongresszus utáni orthodoxia másképpen definiálta a hitközséget, mint a Kongresszus előtti. A 19. század első felében a pozsonyi Moses Schreiber rabbi (a Hatam Szofer) meghatározásában még orthodox életvitelű zsidók alkottak hagyományhű közösséget.⁷ Itt viszont már nem a tagoknak, hanem a hitközségnek kell orthodoxnak lennie, hiszen a hitközség áll a Sulhan arukh alapján. A különbség egyértelműen kiviláglik az idézet második feléből, amely szerint egy hitközségi alkalmazott nem zárja ki magát a hitközségből azzal, hogy a Sulhan arukhkal ellentétes javaslatot tesz, „mindössze” állását veszti el. Ezzel az új definícióval egy kiskaput nyitottak azoknak, akik a későbbiekben saját orthodoxiájukat már ezen a redukált módon értelmezték, és így profitálni tudtak az emancipáció és az integráció nyújtotta lehetőségekből. Azaz a gazdasági és társadalmi felemelkedésnek éppen azon az útján indulhattak meg, amelyet a Hatam Szofer, a zsidóság felmorzsolódásától tartva, el akart zárni.

6 Szervező alapszabályzat Magyar- és Erdélyország autonom hittörvényhű zsidó hitfelekezete számára, 1871. In: Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika, I.* Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894, 976-988, 4. és 6. §. A statusquo ante irányzatnak majd 60 évvel később, csak 1928-ban lett elfogadott szabályzata.

7 Katz, Jacob: *Orthodoxy in Historical Perspective.* In: Peter Y. Medding (ed.): *Studies in Contemporary Jewry.* II. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 7.

*Josef Kriehuber (1800–1876):
Moses Schreiber, 1830.
Wikimedia Commons*

Az orthodox irányzathoz tartozó közösségek távolról sem képviseltek egységes normarendszert. Már csak ebből adódóan is érthető, hogy nagyon széles skálán találunk példákat arra, hogy hogyan viszonyultak az eltérésekhez. Az egyik tényező azonban az állami törvényi szabályozásból (1868: 53 törvénycikk 20.§.) következett, amely kimondta, hogy minden izraelitának valamely belföldi hitközséghez kell tartoznia, mégpedig a lakóhelyén lévő vagy ahhoz legközelebbi hitközséghez. A hitközség részéről a felvétel nem volt megtagadható. Vagyis, ha a településen csak egyetlen, orthodox hitközség működött, akkor egyéni életvitelüktől függetlenül oda tartoztak az ott élő izraelita vallású személyek, és az elzárkózás helyett az együttélésnek valamiféle kompromisszumát kellett megtalálni, vagy legalább annak látszatát. A derecskei születésű Katz Sándor az 1920-as évekbeni kisiskolás koráról szóló visszaemlékezése ennek a kompromisszumnak vagy látszat fenntartásnak egy formáját mutatja be. Az Északkelet-Magyarországon található Derecske egészen

a holokausztig szigorúan orthodox hitközség volt, országos tekintélyű rabbik vezetésével, köztük Hatam Szofer leszármazottaival.

Látom magam első nap az iskolában egy szép szeptemberi napon. Még aznap tanítás után elkapott reb Sáje, a melámed⁸ és rögtön levizsgáztatott, hogy hány héber betűt ismerek.

A chájderbajárás, tekintve, hogy otthon nem kaptam vallásos nevelést, mindig nagy gond volt a számomra. A pénteki ferherolásoktól,⁹ amikor a papbácsi jött el a chájderba, mindig féltem. Sternberg, a melámed mindig az első helyre ültetett, mert csak az első két poszekot¹⁰ tudtam minden értelem nélkül tájcsolni.¹¹ A másik baj volt a cicesz¹² vizsgánál, ami nálam a legtöbb esetben a mosásban volt.

Én abban az időben kezdtem hegedülni tanulni és az órák délután voltak, úgyhogy a chájderből délután négykor el kellett jönnöm, amikor Sternberg csúfosan megjegyezte, hogy Katz Sanyi elhegedüli a Minchet és a Máárivot.¹³

Ezekből látszik, hogy a családom nem tartozott a vallásos zsidók közé.¹⁴

Katz Sándor emlékezése tolmácsot igényel a mai hallgatóság számára, amit mi lábjegyzetekkel igyekeztünk pótolni, ám ő maga nem érezte szükségét a kulturális fordításnak. Ez a jelenség szép szimbólumként szolgál annak, hogy miközben a vallásos nevelés hiányáról, a család

8 Melámed = tanító a héderben (a szövegben chájder írásmóddal), vagyis az állami bizonyítványt adó zsidó elemi iskola mellett működő, a vallásoktatást ellátó intézményben, ahol az orthodox közösségekben a fiúk minden délután tanultak.

9 ferherolás = kikérdez (verhören igéből), vagyis a rabbi kikérdezte a diákokat a heti tananyagból.

10 poszek / paszuk = mondat a bibliai szövegben. A héderekben a Tóra (Mózes öt könyve) szövegét olvasták a heti szakaszok rendje szerint, vagyis az adott heti szakasz első két mondatára utal az emlékező.

11 tájcsolni = jiddisre fordítani, vagyis a Biblia héber szövege mellé egy standard jiddis fordítást kellett megtanulnia, miközben mindkét nyelv teljesen idegen volt a számára.

12 Cicesz = szemlélőrojt a *talit katan* nevű négyszögletes ruhadarab sarkán. Mivel a rojtot mindig látható helyen, ruhán kívül kell hordani, könnyen megsérülhet, főképp gyerekek esetében. Ezért a rojtok szálaikat időről-időre ellenőrizni kell, hogy nem szakadtak-e, szorulnak-e cserére, javításra. A „mosás” világosan csak szépítő hazugság volt arra, hogy ő nem hordta ezt az előírt ruhadarabot.

13 Minche és maariv = délutáni és esti közösségi imaalkalom, ezek elmondásával ért volna véget a tanítás, azonban ezeken a hegedűóra miatt már nem vett részt.

14 Moskovits Árje: *Emlékkönyv: Derecske és vidéke zsidósága*. Tel Aviv: A Derecskei Gyülekezet Maradékának kiadása, 1984, 168.

vallástalan jellegéről, a jiddis nyelvtudás hiányáról beszél, egyértelműen az orthodox közeg kulturális kódjait, nyelvi fordulatait használja. A különbözőségről beszél, a távolságról és ennek felemás kezeléséről, cinkos elleplezéséről, de egyben kigúnyolásáról, ám mindezt a közelség felmutatásával.

Derecske, a zsidó temető
izraelitatemetok.hu

Orthodoxia és neológia határán: átjárás, határátlépések

Míg Katzék tartósan helyi lakosok voltak, következő példánkban az 1904-es születésű Krausz Vilma¹⁵ egy magát – felvilágosult műveltségi alapon – nemzedékek óta neológként identifikáló családot mutat be, ahol az állami szolgálatban álló telekkönyvvezető apát, Krausz Oszkárt (1866–1919) az államigazgatáson belül időről időre más járásszékhelyre helyezték. Emiatt újabb és újabb zsidó közösségekbe kellett beilleszkedniük: az önálló hitközséggel nem rendelkező Válról (Fejér megye) az

¹⁵ Somogyi Imréné, héber neve: Malka bat Rifka, született Vál, 1904. Centropa interjú, 2008, készítette Cziegel Szilvia, <https://www.centropa.org/hu/biography/somogyi-imrene> (letöltés ideje: 2024.11.17.)

orthodox hitközségű Szilágycsehbe (Szilágycseh megye) költöztek, onnan a neológ Algyógyra (Hunyad megye). Szavai azt tükrözik, hogy az ortodox szilágycsehi zsidó közösségbe való beilleszkedés nem okozott különösebb nehézségeket, nem éltek meg kiközösítettséget, és nem járt önazonosságuk feladásával sem. Ebben a viszonylag szabad átjárásban biztosan könnyebbséget jelentett egyfelől az apa társadalmi pozíciója, másfelől, hogy mindkét neológként azonosított nagyszülői család, tehát a 19. század közepén született generáció, magától értetődően megtartotta a vallási előírásokat, a kóser háztartást, az ünnepeket, és ezt – lehetőségeikhez képest – a szülők is folytatták.

Az 1904-es születésű Krausz Vilma így emlékezik apai nagyszüleire, a tízgyerekes elemi iskolai tanító és törvényszéki német tolmácsra, valamint feleségére: „Amikor én születtem, már ők öregek voltak. A nagyszülők neológok voltak, kóser háztartást vezettek. Rendes zsidó életet éltek. Gyertyát gyújtottak péntek este, és az ünnepeket is megtartották.”¹⁶ Anyai nagyanyjáról, a báró Hatvany-Deutsch családból származó Jozefinről pedig így: „A család anyai ága neológ volt, és teljesen kóserek voltak.” A két nagyon hasonló jellemzésben az is közös, hogy bár nem állítja azt, hogy neológ voltak egyenes következménye lett volna a kóser-sági szabályok betartása, de annak sem érzi szükségét, hogy a két állítás egyidejűleg igaz voltát valamilyen módon hangsúlyozza. Olyan természetesen említi a két körülményt, ahogy a neológiával kapcsolatban a két világháború között született nemzedék már ritkán tette.

Ugyanakkor az édesapa munkaköre – állami alkalmazottként – több alapvető vallási előírás betartását lehetetlenné tette. Bizonyára nem véletlen, hogy a szombati munkatiltalom kényszerű megszegését, ami a többi állomáshelyén is fennállt, épp a szilágycsehi időszak kapcsán említi meg:

Apám nagyon rendes ember volt, jó családapa és jó férj. Az akkori divatnak megfelelően, öltönyben és kalapban járt. Péntek este mindig kiddust csinált a gyertyagyújtásnál. Hanukakor meggyújtotta mindig a hanuka gyertyát is, amit mi az ablakban tartottunk. Pajesza nem volt. A bírósághoz nem járhatott be pajesszal.

Szilágycseh egy nagyon ortodox-vallásos hely volt. Volt templom, rabbi, jesiva, sakter, és mikve is. (...) Az ortodox zsinagó-

16 Somogyi Imréné, Centropa interjú, 2008.

gába jártunk imádkozni, mert csak az volt. Anyám szombatonként ment, apám meg pénteken, mert szombaton dolgozott, akkor nem volt szabad szombat. Az ünnepekre mindig kivett apám szabadságot. Itt 4 évig éltünk.

A szilágycsehi orthodox közösségbe való betagozódásukat, közösségi elfogadásukat jelzi ugyanakkor, hogy a helyi jesiva rászoruló diákjai az ő asztaluknál is kaptak ellátást, vagyis a hagyományos kifejezéssel élve „napokat ettek”. Úgy tűnik, hogy sem a szombatszegő, pajesz nélküli családfő személye, sem a háztartás kóserságának megbízhatósága nem ébresztett kétségeket.

*Szilágycseh, zsinagóga
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*

1914-ben helyezték át az apát a Hunyad megyei Algyógyra, egy kis, rabbi nélküli neológ közösségbe, amely viszont kifejezetten nyitottnak tűnt más vallásúak felé, amibe még a következő különös epizód is helyet kaphatott. Algyógyon egy gazdatiszt képző iskola működött, ahová 1916 után török diákok is kerültek, akiket gazdászoknak képezték. Ők meghonosították Algyógyon a ramadani böjtöt követő „cukorünnepet”

vagyis a böjtmegtörés ünnepét, amelyen – tehát egy muszlim vallási eseményen – helyi lakosok, köztük Vilma családja is részt vett.

Határlezárások, veszteségélmények

Jacob Katz a szakadást átélő generáció egyéni, családi szintű megéléséről írta: „Sok fájdalmat okozott a szétválás ott, ahol családi kötelékek bomlottak fel miatta. Testvérek idegenedtek el egymástól, tervezett házasságokat bontottak fel.”¹⁷ Azonban – épp mivel az irányzatokhoz tartozók közötti elkülönülés sosem volt teljes, a családi kötelékek felbomlása a következő nemzedékek számára is potenciális veszteségélmény lehetett, ahogy azt az 1923-ban Tiszaszentimrén született Mirjam Ausländer (sz. Balog) esetében látjuk:

Anyám nagypolgári családból származott, amelyben senki sem volt vallásos. Bankárok voltak, és a budapesti értelmiséghez tartoztak. (...) El kell hogy mondjam, nagyanyám testvére egy földbirtokoshoz ment hozzá, akinek mintegy 656 holdnyi birtoka volt Tiszaszentimre határában. Nem voltak gyermekeik, így anyámat a lányuknak tekintették. Ő pedig sokszor leutazott Budapestről a faluba, hogy meglátogassa a nagynénjét.

1912-ben egy fiatal orvos érkezett a faluba, megismerkedtek, és hamarosan össze is házasodtak. Apám nagyon vallásos szefárd családból származik. A két család ezért meglehetősen elégedetlen volt a párválasztással. Az apai családomat egyáltalán nem is ismertem. Ők ugyanis – miután az új asszony nem vallásos házból jött, maga sem volt vallásos, és nem tartotta a micvákat¹⁸ – megszakították szüleimmel a kapcsolatot. Még apám anyját sem ismertem.¹⁹

17 Jacob Katz: Az orthodox-neológ szétválás a magyar zsidóságban: A szakadás eredete, befolyása és következményei. In: Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel – Koltai Kornélia – Biró Tamás (szerk.): *Bacher Vilmos emlékelőadások, 1989-2013: Ünnepi kötet Komoróczy Géza 80. születésnapjára*. Budapest, 2017. 57. A szakadás, elhatárolódás egy másik személyes területét, az üzleti élet szereplőinek megosztottságát és ennek negatív hatását idézi fel emlékiratában Méir Ávrahám Munk. Lásd *Életem története*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002. 277–278.

18 A micvák a zsidó vallás előírásait, a Tórában levő 613 parancsolatot jelentik.

19 YVA, O3/13607, az interjút készítette Tova Aloni, 2011, Izrael. Frojimovics Kinga fordítása.

A szefárd ebben az esetben is haszid irányt jelenthet. Mint az emlékezés más pontjaiból világossá válik, az apa családja a teljes elhatárolódást nem csupán a vallástalan feleség miatt választotta: az apa, Balog Zsigmond meggyőződéses ateista volt, természettudományos szemlélettel, és mint magyarosított neve is jelzi, az asszimiláció híve: „Mi nem voltunk zsidók, mi magyarok voltunk.”²⁰

Tizsaszentimre, Jahrzeit tábla
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

²⁰ YVA, O3/13607.

Egészen más szempontokból, de szintén veszteségélményként, és ennek megfelelő elhatárolódással idézi fel beregszászi születésű apja vallási elkötelezettségét Csernovits Sámuel, aki Marosvásárhelyen született 1925-ben.

Nagyapám a haszid irányzat tagjaként, az ottani [beregszászi] ortodox zsidó közösséghez tartozott. Szélsőségesen vallásos ember volt, és azzá nevelte a fiát, édesapámat is.

[...] Amikor apám [Maros]Vásárhelyre került, a szülei már elhaltak. Soha nem beszélt róluk, csak a Tóráról és a Talmudról. A világi élet problémáiról az én apám nem tárgyalt. Csak a vallással foglalkozott. [...] Roppant bigott volt, a szélsőséges fundamentalista zsidó eszmét hordozta, amelyről az életében soha le nem tért. Soha nem olvasott el egy regényt, soha nem ment moziba vagy színházba, soha nem mozdult ki, mindig otthon ült, és a Talmudot tanulmányozta. Azt sem engedte meg, hogy keresztény ember a házukba belépjen. Az apám a szomszédokkal is csak a templomban találkozott. Ha az azonos irányzathoz tartozók voltak, akkor tárgyaltak egymással. [...] De az én apám például soha be nem ment a neológ²¹ templomba. Szerinte az istentagadó templom volt. Mikor elmentünk előtte, valami okból kifolyólag leköpte azt a templomot, mint olyant, amely nem zsidó templom.

Az én apám az apjától tanulta meg az ácsmesterséget még Beregszászon. Ott elvégezte az elemi négy osztályt magyar nyelven, de a mindennapi életben igyekezett nem használni a magyar nyelvet. Semmilyen más nyelvet nem használt, csak az imádkozás nyelvét, a hébert és a jiddist.²²

A világi műveltség és a társadalmi érintkezések hiánya, illetve végletes elutasítása a család életkörülményeit minden szempontból meghatározta. A nyomor, az alacsony iskolázottság a gyerekek indulását is befolyásolta. Abban azonban minden bizonnyal egyéb tényezők is szerepet játszottak, hogy a vallásnak mindannyian hátat fordítottak. Csernovits Sámuel veszteségélményeiből annyit még mindenképp érdemes megemlíteni, hogy mivel se kárpátaljai apja, se analfabéta bukovinai zsidó anyja nem boldogultak a román közigazgatással, így az emlékező 15 éves koráig ugyanazt

21 Valójában statusquo ante hitközség volt.

22 Centropa interjú, 2005. -készítette Novák Csaba Zoltán, <https://www.centropa.org/hu/biography/csernovits-samuel> (letöltés ideje: 2024.11.17.)

a hivatalos nevet viselte, mint egy (szintén életben lévő) bátyja, majd a bécsi döntés utáni magyar közigazgatás átírta őt anyja családnevére.

Vegyes háttérű családok: a modus vivendi kialakítása

A holokausz után keletkezett visszaemlékezéseket olvasva gyakori tapasztalat, hogy a 20. század első felében sokan „vegyesházás” családokban éltek és nőttek fel, vagy egy darabig egy háztartásban éltek más vallási normákat követő rokonokkal, jellemzően nagyszülőkkel. Ezekben a családokban az elzárkózás, elhatárolódás helyett az tűnt mindenki számára természetesnek, hogy megtalálják azt a modus vivendit, amelynek köszönhetően az egyes családtagok együtt tudnak élni. Ez a jelenség részben annak a következménye volt, amit Turán Tamás olyan frappánsan fogalmazott meg: „a neológia egy meghatározó része mindig első-második generációs neológ volt, akiknek tehát szülei vagy nagyszülei még ortodoxok voltak.”²³ A mondat persze fordítva is igaz: orthodox zsidóknak gyakran voltak a közvetlen családban nem orthodox rokonai. Másképp fogalmazva az irányzatok – tagjaik családalapítási stratégiái vagy mindennapi életvitele szintjén – a szakadás ellenére sokszor valójában nem váltak szét. A „vegyes családok” az együttélést szolgáló stratégiák széles skáláját alkalmazták a családtagok egymástól különböző életvitele, vallási felfogása összeegyeztetésére.

Az 1913-ban Karcagon született Balog Izabella (Forrai Sámuelné) emlékezése a kóserság és a szombattartás terén kínál erre példákat, a nagyszülői (nagymama) és szülő generáció eltérő felfogásáról.²⁴

K: Milyen volt a viszonyuk a vallással? Megtartották a szombatot, meg megtartották az ünnepeket?

Mi nem tartottuk... illetve nem jól mondtuk. Míg a nagymama élt, addig a bolt szombaton be volt zárva, vagy zsidó ünnepen. És itt kezdődött apámnak a szociális nevelése. Azt mondja: „Látod a nagymamát? Bezárja az ajtót szombaton, hogy az Isten azt higgye, hogy most imádkozik, és közben hátul ad portékát, nehogy Galatához menjenek.” Galatának hívták a keresztény boltost.

²³ Turán, 2016. 51.

²⁴ Forrai Sámuelné (sz. Balog Izabella, 1913, Karcag, héber neve Hanna) visszaemlékezése. Az interjút Fenyves Katalin készítette 1999. március 2-án, Budapesten, magyar nyelven. Levéltári jelzete: USC Shoah Foundation, VHA/49577.

K: És kóser háztartást vezettek?

Addig, míg a nagymama élt, addig kóser háztartás volt. Azontúl magunk hizlaltunk disznót (...) Mert míg a nagymama élt, tréfli nem jöhetett a házhoz. Azért titokban volt egy asztal a gangon, egy olyan ámbitus-szerű, és ott volt egy asztal, aminek volt egy fiókja, és télen ki nem fogyott belőle a kóstoló, amit a szomszédok hoztak. Kolbász, hurka, szalonna. Aztán csináltunk zsidó szalonnát libahájból. És szóval ilyen dolgok.

A határkijelölések elemei

Ahogy az eddig idézett példák is mutatják, a visszaemlékezésekben azonosítható identitásképző elemek között a korszak nagy vitát kiváltó kérdései közül a zsinagógai szertartásra (pl. benti esketés, orgona, kórus, prédikáció nyelve) vonatkozók elvétve jelennek meg. Annál hangsúlyosabbak az elbeszélésekben az egyéni szintű döntések a hagyománykövetés vagy -elhagyás terén. A személyes döntés és személyes felelősség nagy súlya a használt forrástípus személyes-családi fókuszából is következik, de egyben kortünet is, szoros összefüggésben áll a korszak vitáinak más elemeivel. Ezt három példával illusztráljuk.

Iskolázás

A bevezetőben már említett, 1934-ben Debrecenben született Joel Feldmann (született: Feldmann Lajos) visszaemlékezésében azzal magyarázta, hogy családja nem a helyi orthodox, hanem a statusquo ante hitközséghez tartozott, mivel bátyja a budapesti Rabbiképző Intézet alsó (gimnáziumi) tagozatára járt, majd a háború kezdetéig két évet a tulajdonképpeni Rabbiképzőbe.²⁵ Lajos orthodox héderben, majd a statusquo ante hitközség iskolájában és mellette továbbra is orthodox héderben tanult.

Szavai háttérében Hajim Szofer (1821–1886), a pesti orthodox közösséget 1871 és 1886 között vezető rabbi tilalma áll, amelyet a Rabbiképző intézménye ellen még 1877-ben mondott ki. Pontosabban előbb csak közösségi szinten fogalmazott meg tilalmat, vagyis a majdan ott végző rabbik

25 YVA O3/2951.

orthodox hitközségben való alkalmazásával kapcsolatban. Azonban egy következő lépésben *egyéni, családi* szinten is tiltást vezetett be: „Orthodox zsidó nem küldheti a rabbiképzőbe tanulni a fiát vagy bármilyen rokonát, az intézményben tanulókat semmilyen formában, azaz például sem pénzzel, sem ruhával nem segítheti.”²⁶ Lajos bátyja (családja) tehát ezt a tilalmat szegte meg, ahogy sok más hagyományos háttérű fiatal is. Mint erre már sokan felhívták a figyelmet a Rabbiképző Intézet fontos rekrutációs bázisa volt Északkelet-Magyarország, bár az ott végzetteket az orthodox közösségek valóban nem alkalmazták.²⁷ Az egyéni szintű tilalom gyakori megszegése a közösségi szintűt nem befolyásolta.

Öltözködés

Az 1934-ben Kiskunhalason született Rivka Weisz (sz. Hershtik) apja, Mordechaj Hershtik a munkácsi rebbe követője és egyben a helyi mérsékelt orthodox hitközség dajanja volt. Rabbivégzettséget a sátoraljaújhelyi jesivában szerzett, Sátoraljaújhelyről is nősült. Vallási szokásait illetően az orthodoxia és haszidizmus határán élő apa ruházatkodását és ezzel szoros összefüggésben a kiskunhalasi zsidó társadalomban elfoglalt helyét lánya a következőképpen jellemezte:

Nagyon, nagyon vallásos volt. A sóhettel²⁸ ellentétben nem viselt strájmilit.²⁹ Dr. Dohány, a kiskunhalasi rabbi egy modern ember volt. A rabbi nagyon nagy szónok volt, és apám kifejezetten szerette őt az intelligenciájáért. Baráti viszonyban voltunk vele. Ezt mások helytelenítették, és minket is modernnek gondoltak a Dr. Dohánnyal való barátságunk miatt. Mivel minden sóhet haszid volt, strájmilis, tudod, az egész ruházatuk, mi pedig modernek. Apám azonban mindannyiuknál vallásosabb volt. Persze nem akarom lehúzni a haszidokat sem, de apám modern kinézetű volt, és nem viselt strájmilit. Kaftán (eredetiben: kapote) sem volt rajta soha.³⁰

26 Jichak Jakov Szofer (szerk.): *Széfer K'N Szofer*. London, 1963, 90. levél. idézi Frojimovics 2008, 93.

27 Katz 1999, 288.

28 Sakter, rituális metsző.

29 Strájmi = széles karimájú szőrmealap, a haszid férfiak jellegzetes viselete, amit más irányzathoz tartozók nem hordanak, így egyértelmű megkülönböztető jegy.

30 Rivka (Hershtik) Weisz YVA O3/12974, angol nyelvű interjú, készítette Ronit Wilder, 2008, 13. Frojimovics Kinga fordítása.

Az interjúkészítő kissé értetlenkedő kérdésére, vajon Mordechaj Hershtik valóban haszid volt-e, Rivka hozzátette: „Modernül öltözködött, de a munkácsi rebbe, mivel apám briliáns ember volt, elfogadta ezt. Beszélgettek. A munkácsi rebbe egy kis vékony, beteg ember volt. Minden évben Karlsbadba utazott.³¹ És ki vitte Karlsbadba? Az apám volt a »lovászlegénye«.”³²

A Hershtik család példája jól mutatja, hogy nemcsak az orthodoxia és a neológia között volt bizonyos átjárás, hanem a – sok helyzetben szintén ellenséges – orthodoxia és a haszidizmus között is. Mordechaj Hershtik egyszerre lehetett egy alföldi orthodox hitközség dajánja, a helyi modern orthodox nézeteket valló, egyetemi doktorátussal rendelkező rabbi, Dohány József (1881–1972) barátja, és a korabeli haszidizmus egyik meghatározó vezetőjének, Hajim Elazar Sapirának (1871–1937), a munkácsi rebbének közeli híve.

Kiskunhalas, a zsinagóga
jphotoarchive.org

31 Valójában Marienbadba járt ivókúrára rendszeresen. A munkácsi haszidokról és Hajim Elazar Sapira elveiről és konfrontatív személyiségéről lásd: Komoróczy Szonja Ráhel: Rabbik, közösségek, belviszályok. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség. A dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013, 184–195.

32 YVA O3/12974, 14.

Mikvehasználat

A férfiak szombatira készülő mikvehasználat (rituális fürdőben való megmerítkezése) jellegzetes haszid szokás. Az 1925-ös születésű Mose Moskovits visszaemlékezésében a kelet-magyarországi térségben ortodox (Kisvárdá), haszid (Sátoraljaújhely, Szatmár) és statusquo ante (Debrecen) közösségek között mozgó, a jesivát gimnáziumra cserélő kamaszfiú vallási megbízhatóságának jeleként tűnik fel ennek a szokásnak a gyakorlása.

Amikor Szatmárra utaztam, érdekelt az ottani tanítási metódus, és az is, hogy vajon én meddig jutottam el a Talmud ismeretében. A negyvenes években járunk, a határok megnyitása után az emberek tódultak Erdélybe. De akkor már tudtam, hogy a következő állomásom Debrecen lesz. Odaérkezésem a gimnáziumba kellemes izgalmat keltett bennem. Szatmári bóher ritka madár volt arrafelé. Az ortodoxia vegyes érzelmekkel fogadott, a hitehagyott elnevezés is elhangzott. Csak amikor péntek délutánonként megjelentem a mikvében, oldódott a hűvös hangulat. A dáján meg is jegyezte: aki nem feledkezik meg sábesz előtt a rituális fürdőről, az nem lehet hitehagyott.³³

Debrecenben, ahova a szatmári jesivában töltött szemeszter után érkezett Mose Moskovits, ortodox és statusquo ante zsidó közösség élt egymás mellett. Viszonyuk, ahogy az emlékező jellemzi, „korrektnek volt mondható”, vagyis nem volt nyílt ellenségeskedés, de a közösségi szintű tilalmakat a hitközségi alkalmazottakkal kapcsolatban szigorúan betartották. Sakter, vallástanár, kósersági felügyelő „ortodoxból lehetett status quo, visszafelé zárt volt minden út.”³⁴ Egyéni szinten azonban átjárhatónak bizonyult a két közösség közti határ: iskolába a világi műveltség iránt érdeklődő fiú a statusquo ante község gimnáziumába járt, vallási téren pedig az ortodox közösséghez csatlakozott. Ezt a kétlaki létet épp egy haszid szokás megtartása nyitotta meg előtte.

33 Egy tudós indulása – Moskovits Miklós debreceni éve. *Remény*, 2006, 1. <https://remeny.org/remeny/2006-tavas-5766-adar-niszan-ijjar/egy-tudos-indulasa-moskovits-miklos-debreceni-evei/> (letöltés ideje: 2024.11.17.) Andrew Moshe Moskovits / Moskovits Miklós (1925–2004). Kisvárdán született, anyja Greismann Sarolta, apja Moskovits Ábrahám (1892, New York – 1944, Dachau) volt. A sátoraljaújhelyi, a szatmári és a dombrádi jesivában, majd a Debreceni Zsidó Gimnáziumban alapozta meg a zsidósággal kapcsolatos ismereteit.

34 I.m.

A neológia meghatározásai

A neológia meghatározása, vagy még inkább a neológ felfogás szerinti zsidóság meghatározása a véleményformálók számára sem volt magától értetődő.³⁵ Ennek hangsúlyait jelentősen befolyásolta a személyes meggyőződés és a helyi kontextus. Ugyanakkor a neológ ideológia tágabb kulturális és társadalmi törekvései, illetve a szekularizáció folyamatának, a vallási előírások személyes döntések szerinti megtartásának vagy elhagyásának hallgatólagos elfogadása jól megragadhatók a „közemberek” tapasztalataiban is. E három területre hozunk egy-egy példát.

Neológia mint szekularizáció

Az 1915-ben Budapesten született Weisz Hedvig (Endrei Istvánné) így emlékezik édesanyja háztartására:

Anyám pontosan ugyanúgy tartotta a cselédeket is, mintha még egy gyereke lenne. Sok mindenre megtanította őket, és szépen bánt velük. Velünk ettek, használhatták a mi fürdőszobánkat, ünnepekkor kaptak ajándékot. Egyedül ez a kóserség okozott mindig gondot. Ez egy állandó gondja volt anyámnak, hogy megértesse a cselédekkel, hogy ne keverjék össze az edényeket, mígnem megunta. Nem az, hogy nem tudták megjegyezni a dolgokat, hanem hogy nem gondoltak rá, hogy ez milyen hiba. Szerintem nem készakarva csinálták, de valahogy nem tudták megjegyezni, hogy ez egy vallási előírás, mert nem más. [...] Az egész vallás a tisztaságon alapszik. Például a tejeslábast nem volt szabad összekeverni a zsíros edénnyel. Külön kellett elmosogatni. Anyám többször is észrevette, hogy a tejeslábas benn van a sütőben, nincs elmosogatva. A cseléd mindig összekeverte. Anyám ezért mindig vett új edényt. Hiába tanította, mindig rosszul mosogatott. Annak idején anyám is akart kóser háztartást vezetni, de aztán azt mondta, hogy ő nem csapja be saját magát. A cselédlány így is, úgy is összecserélte az edényeket. És áttértünk a neológ háztartásra. Úgyhogy attól fogva nagyapám mást nem evett nálunk, csak keménytojást.³⁶

35 A kérdés összetettségéről lásd Turán, 2016.

36 Endrei Istvánné (szül. Weisz Hedvig) Centropa interjú, 2006. készítette Cziegel Szilvia. <https://www.centropa.org/hu/biography/endrei-istvanne>

Weisz Hedvig bizonyára anyja indoklását elfogadva állítja be a történetet úgy, hogy a kóser háztartással, a tejes és húsos edények elkülönítésével azért hagytak fel, mert a hagyományt nem ismerő sváb cseléd lányok mellett ez így volt praktikus, sőt őszinte. Ennek azonban ellentmond, hogy igen sok más emlékező állítja, a keresztény cseléd lányok tökéletesen beletanultak ebbe a különbségtételbe, így jó okunk van egyéb szempontokat is feltételezni a kóserság elhagyása mögött. A bonyhádi orthodox környezetből Budapestre települt anyai család fiatalabb generációjának az életében más területen is megfigyelhető a határozott szemlélet- és életmódváltás, amivel az apai családhoz közelítettek, amelynek már az előző generációja is a fővárosban élt. Erre a váltásra mint neológvá válásra tekint az emlékező. Az édesapa egyik testvérét és családját így jellemzi: „Ők nem voltak vallásosak, inkább neológok voltak.” A változások között említi a rituális fürdő férjes asszonyok számára előírt használatának elhagyását, amelyre – a kósersághoz hasonlóan – az édesanyjától átvett praktikus magyarázatot ad: „Mi már nem jártunk ilyen fürdőbe, mert fürdőszobánk volt. A nagyon vallásosak azt gondolták, hogy a valláshoz tartozik ez, de sokan tisztálkodni mentek oda, mert nem volt fürdőszobájuk.”³⁷

Neológia mint veszteségélmény

Szarvason a zsidó hitközség meglehetősen önkényesen két csoportra oszlott, neológokra és orthodoxokra. A neológok szerint az orthodoxok alacsonyabb társadalmi státuszúak voltak. Nagyon nagy családokban éltek, és ezért kevésbé voltak jómódúak, mint a kis családokban élő neológok. Azt hiszem más foglalkozásokat is űztek, főleg tollakkal és hússal foglalkoztak, a neológok pedig értelmiségiek voltak. A gyerekek nem tanultak együtt, és néha irigység is volt köztük, legalábbis nálam biztos. A neológ gyerekek irigyelték az orthodoxokat, hogy ők olyan otthonosan mozognak a vallás világában. Mi, a neológ gyerekek csak a nagyünnepek alkalmával mentünk a zsinagógába, és nem nagyon értettük, mi zajlik ott.³⁸

37 Endrei Istvánné (szül. Weisz Hedvig) Centropa interjú, 2006.

38 Aviva Ramot (sz. Fleischer Katalin, Szarvas, 1934) YVA, O3/7122, az interjút készítette Sira Karmon, 1993, Izrael. Frojimovics Kinga fordítása.

Az orthodox és neológ gyerekek eltérő tanulmányi útja, a két közösség eltérő iskolázási és nevelési stratégiája sokszor hangoztatott jelenség, ahogyan a családméret és társadalmi státusz különbségei is. A történet annyiban meglepő, hogy az emlékező mindezt nem nyereségként, hanem veszteségként élte meg. Azonban valójában ugyanezt, a kívülállóság tapasztalatát fogalmazta meg sok olyan zsidó értelmiségi, aki olyan családban nőtt fel, ahol szintén hiányzott a hagyomány belső megismerése.³⁹ Az értetlen kívülállóságból közülük többen a kitérés felé léptek tovább.

Neológia mint integrációs stratégia

Az 1933-ban Békéscsabán született Michael Joseph Alberttel 2001-ben Izraelben rögzített videóinterjú készítője a visszaemlékezés több, kulturális asszimilációt hangsúlyozó elemére érzékelhetően rácsodálkozott. Az interjúalany szavaiba rendre közbevágó kérdései azt sugallják, hogy egy hagyományőrzőbb egykori közösség képére számított, azt igyekezett előhívni az emlékezőből.⁴⁰

A város lakosságának majdnem tíz százaléka zsidó volt, de ez nem volt annyira nyilvánvaló, mivel ők asszimilált zsidók voltak, magyarul beszélők, és igyekeztek magyarként viselkedni.

K: Amikor azt mondja, hogy igyekeztek magyarként viselkedni, azt milyen módon tették?

Szombaton dolgozva, és ...

K: Vallásosok voltak, akiről beszélünk?

Nem csak vallás, kulturálisan ... tudja, ők nem haredi zsidók voltak. A zsidó közösség körülbelül 2000–2500 fős közösség volt, amit magyarul neológoknak neveznek, ők nagyon távol voltak a konzervatív zsidóságtól, nagyon ... És volt persze egy orthodox közösség is. Két zsinagóga, két rabbi, és ...

K: Hogy ünnepelték a nagyünnepeket?

39 Erre hoz szemléletes példákat Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina, 2010. 224–225.

40 Michael Joseph Albert (Békéscsaba, 1933) YVA O3/3244 angol nyelvű videóinterjú, 2001, Izrael. Készítette Dina Shefet, <https://collections.yadvashem.org/en/documents/4020973> (letöltés ideje: 2024.11.17.)

Nagyünnepekkor természetesen zsinagógába mentünk, de sabbatkor, szombaton, amikor piacnap volt, akkor az üzlet nyitva volt.

K: Szóval, vagyis sabbatkor a szülei és nagyszülei nem ...?

Nem, nem tartották a sabbatot, mint olyat. Volt péntek esti vacsora, de semmi azon túl. És nem ...

K: De az édesanyja vagy nagymamája gyújtottak sabbati gyertyát?

Igen, gyújtottak, azt igen. Tudja, igyekeztek kulturálisan asszimilálódni.

(...)

K: Milyen volt a kapcsolatuk a nem zsidó népességgel?

Csak üzleti, nem voltak társadalmi kapcsolatok... A zsidók maguk között töltötték az idejüket. A nem zsidók nem fogadták be őket.”⁴¹

*Békéscsaba, a neológ zsinagóga
BékésWiki*

41 YVA O3/3244, 4:30 – 7:30 között, Bányai Viktória fordítása.

Az üzleti kapcsolatokon túli társadalmi érintkezés hiánya az emlékező által hangsúlyozott magyarosodó, integrálódó, sőt erős asszimilációs törekvések kudarcáról tanúskodik, arról, hogy a többségi társadalom nem volt nyitott a befogadásra. Bár hasonló megtapasztalása korábbi nemzedékeknek is volt, figyelniük kell az emlékező születési dátumára: az az időszak, amire ő emlékezni tud, az erősödő antiszemitizmus, a zsidótörvények időszaka, vagyis az asszimilációs törekvések kudarcának kora.

Rövid áttekintésünk során olyan eseteket igyekeztünk bemutatni, amelyek betekintést engednek abba, hogy a magyarországi neológ és orthodox családokban a holokausztot megelőző korszakban hol húzódtak a zsidóságukból következő életmódbeli és társadalmi határok. Elsősorban arra kerestük a választ, vajon a szervezeti szinten szigorúan elkülönült és egymással gyakran ádáz csatákat vívó magyarországi zsidó irányzatok tagjai szintén annyira távol tartották-e magukat egymástól, mint az az egyes irányzatok véleményformálóinak, valamint a leginkább rájuk támaszkodó szakirodalomnak az ismeretében várható lenne.

A ma már bőségesen rendelkezésünkre álló visszaemlékezések, különböző időszakokban készített tanúvallomások feldolgozása és elemzése – mely munkának e cikkünk csak első lépése – arra a következtetésre vezetett bennünket, hogy a magyarországi zsidók egyéni, családi szintjén az irányzatok szakadása valójában egyáltalán nem jelentett olyan drasztikus elkülönülést, mint azt az irányzatok vezetőinek írásai, megnyilvánulásai alapján gondolhatnánk. Az egyes családokon belül együtt éltek neológok és orthodoxok, vagy a haszid és az orthodox életmód és szokások elemeit önmagukban harmonikusan vegyítő személyek. A holokauszt után több évtizeddel, jellemzően nem Magyarországon rögzített egodokumentumokból pedig az is világosan kiderül, hogy a családi erőfeszítések inkább – bár természetesen nem kizárólagosan – arra irányultak, hogy közösen megtalálják az együttélést lehetővé tevő modus vivendit.